

III.
ESETTANULMÁNYOK

A PATRIARHÁLIS REND – ALULRÓL ÉS FELÜLRŐL115

- A dolgozó nő: az egyenlőség és a különbözőség nagy narratívái
- A dolgozó nő megélt tapasztalatai
- A nő mint anya: a hazafias kötelesség és a nő jogainak nagy narratívái
- Az anyaság és a családi élet megélt tapasztalatai

**A NEMI ALAPON TÖRTÉNŐ
HÁTRÁNYOS MEGKÜLÖNBÖZTETÉS 130**

- Az egyenlő jogoktól a diszkrimináció tilalmán át az esélyegyenlőségig
- A nő szerepének csapdái
- Közélet, társadalomkutatás, egyház, avagy hogyan (nem) szólalnak meg a nők

A FEMINISTA TANULMÁNYOK SZÜKSÉGESSÉGE 138

**SOCIAL EXCLUSION AT THE CROSSROADS
OF GENDER, ETHNICITY AND CLASS 142**

- Paper and research overview
- The conceptual framework of the primary research
- The conceptual framework of the policy research
- Methodological concerns
- Research results. Between two fires, or mechanisms of multiple exclusions
- Reproductive health of Romani women as a policy matter
- Conclusions

FELADATOK

A tankönyv harmadik fejezete olyan esettanulmányokat tartalmaz, amelyek – saját elemzéseim révén – rálátást nyújtanak a poszt-szocialista Romániában tetten érhető nemek közti kapcsolatokra, a patriarhális rend újratermelésére, a nemi alapon történő hátrányos megkülönböztetésre, a feminista tanulmányok szükségességére, valamint a Roma nőknek a reprodukzív egészségén keresztül vizsgált társadalmi kirekesztésére, illetve a nemi és faji diszkrimináció összefonódására. Olyan írások ezek, amelyek egy folyamatban levő átalakulásra reflektálnak, néhány esetben – a mediatizált közéleti írás avagy a policy paper eszközeivel – megpróbálva befolyásolni azokat. Ez a válogatás megtestesíti mindazokat a feminista elveket, melyeket a könyv előző fejezeteiben fejtettem ki a tudományos tudás társadalmi hasznáról és azokról a dilemmákról, amelyek a kívülről szemlélő és megértő antropológia vállal magára akkor, amikor részt vesz a változások generálásában ha másképp nem, hát legalább úgy, hogy felerősíti a társadalmunkban még mindig jelen levő, sokszor uralkodó patriarhális renddel szembeni kritikai álláspontokat.

A PATRIARHÁLIS REND – ALULRÓL ÉS FELÜLRŐL

A nemi identitás, esetünkben a nőiség (mint kulturális reprezentáció és anyagi/társadalmi helyzet, de ugyanakkor mint azonosulási folyamat is) társadalmi termelése és gyakorlata egyszerre történik a különböző ideológiák, politikák és intézmények szintjén (melyek előírják a normatív társadalmi helyeket és szerepeket a nemek számára), és a mindennapi élet számos helyszínén, ahol a konkrét cselekvők nemi tapasztalatai a szignifikáns másokkal való társadalmi kapcsolataik mentén artikulálódnak. A *gender* mint alanyi pozíció és megélt tapasztalat¹ ugyanakkor a társadalmi élet olyan központi mechanizmusa is, mely ennek minden területén és szintjén szervező erővel bír. Ezért komplex társadalmi és kulturális elemzése megköveteli azt, hogy különböző (egyéni és kollektív) cselekvők szempontjából és számos helyszínen tekintsük, figyelembe véve a köztük levő kapcsolatokat is. A jelen írás egy ilyen típusú vizsgálathoz kíván hozzájárulni.

Mint mindig és mindenütt, úgy Romániában is, a szocialista és poszt szocialista Nagy Narratívák bizonyos, többek közt az állam által kidolgozott, továbbá különböző politikák és intézmények által megerősített normatív mintákat írtak elő a nőiségre és a férfiségre, valamint a nemek közti megengedett, „helyénvaló” viszonyokra vonatkozóan. Viszont ezek a normák alulról jövő támogatás hiányában érvényüket veszítették volna, habár az emberek életét átfogó politikai és gazdasági rendszerek megszabták társadalmi helyüket és kulturális reprezentációik kereteit. Ennek ellenére, elvárásaik és cselekvéseik szintjén, az egyének nem alkalmazkodtak passzívan ezekhez a normákhoz, nem léptek automatikusan valamely előírt alanyi pozícióba, hanem hétköznapi életükben valahogyan értelmezték, megjelentették azt. A bemutatott interjú részletekből kiderülnek a női állampolgárok számára megalkotott alanyi pozíciók – a dolgozó nő és a nő mint anya – összetett jelentései, mégpedig úgy, ahogyan azokat különböző etnikumú, korú és foglalkozású nők megtapasztalták, de úgy is, ahogyan különböző férfiak értelmezték.²

¹ A rendszer és a cselekvő alany (*agency*) viszonyának megértése végett az itt használt identitás fogalmat Hall (1992, 1996) és Moore (1988, 1994) munkáira alapozom. Az alanyi hely fogalma az angol „*subject position*” fordítása.

² Az elemzés többnyire egy 2000-ben Kolozsváron végzett multidiszciplináris esettanulmány eredményeit használja fel. Az esettanulmány a román, magyar és roma családokra jellemző nemi rendek közötti különbségeket és hasonlóságokat vizsgálta a szocialista és az utána következő időszakban (lásd Magyar-Vincze, szerk., 2001).

A tanulmány fő testében a kulturális megosztás és a kulturális sokféleség³ jelensége sejlik fel előttünk. Kiderül, hogy az egyének nemtől, etnikumtól, kortól, családi állapottól és foglalkozástól függetlenül osztják azt a koncepciót és gyakorlatot, mely a nőt (csupán vagy főként vagy többek közt) a háztartással járó kötelezettségek révén határozza meg és helyezi el a társadalmi rendben. Mindez annak ellenére történik, hogy a nők munkája és családi élete változatos jelentésekkel bír, a vele kapcsolatos tapasztalatok sokszínűek, és az előírt mintákat, kreatív stratégiákkal, a nők sokszor megkérdőjelezzik, ellenállnak nekik, vagy legalábbis átértelmezik. Végül is ez az általánosan elterjedt meggyőződés és a gyakorlati megvalósulását szavatoló társadalmi viszonyok felelősek, többek közt, a politikai berendezkedéseken túlmutató patriarhális nemi rend⁴ működéséért és újratermeléséért. A maga során (ideológiai, politikai és intézményei révén) az állam is részt vesz a patriarhátus mint társadalmi és kulturális rend termelésében és fenntartásában: ahogy az elemzésből kiderül, beépíti azt a szocialista és poszt-szocialista rendszer szerkezetébe és dinamikájába.⁵ Mindkét politikai és gazdasági rendszer működéséhez szükséges a patriarhális rend, pontosabban egyfajta maszkulin cinikosság, valamint versengés az állam és a férfi szerepeket betöltő egyének, azaz a nyilvános és a magán szféra patriarkái között.⁶

³ Gullestad (1991) szerint az általa „*cultural diversity and cultural sharing*”-nek nevezett mechanizmusra különösen a komplex társadalmak elemzésekor kell különösen figyelni. A norvég antropológus úgy véli, hogy a közösen osztott kulturális fogalmak problémamentesnek, normálisnak és természetesnek minősülnek egy társadalomban – tulajdonképpen a jelentéstulajdonítás keretét képezik –, a kulturális különbségek pedig e közös keretnek tulajdonított jelentések szintjén artikulálódnak.

⁴ Verdery (1996) nyomán patriarhális nemi rend alatt olyan rendet értek, melynek belső, „alkati” egyenlőtlenségei a férfi szerepeket betöltőit részesítik előnyben, és a nőket a magán-szférába, a férfiakat pedig a nyilvános szférába helyezik el, még akkor is, ha az előbbieket jelen vannak a munkaerő piacon.

⁵ Állításom arra a feminista állam fogalomra alapoz, melyet többek közt R.W. Connell (1994) tárgyal. Ő bemutatja, hogy egyfelől a nemek közötti viszony dinamikája szervezi az államot, másfelől pedig az állam strukturálja a nemek közötti kapcsolatokat. Az állam, mint a hatalom központi intézményesülése, képes szabályozni a szexualitást és a nemek közötti viszonyokat a társadalom egészére nézve, különböző állami és magán intézményekben, de meg vannak az eszközei arra is, hogy a nemi rend kategóriáit megalkossa és ezáltal központi helyet foglaljon el a szexuális politika terén kialakuló érdekcsoportok és mobilizáció tekintetében.

⁶ Ezek a gondolatok, amelyeket írásom végén fejtek ki, arra a marxista fogantatású feminista nézetre hivatkoznak, melyet többek között Kuhn és Wolpe (1978), valamint Barrett (1980) képviselnek a nőknek mint anyáknak és munkásoknak a kapitalista gazdaságban betöltött szerepének elemzése kapcsán. Egyrészt azt emelik ki, hogy a munkaerő termelése és újratermelése a családon belül megy végbe a feleség munkája által, akinek – ezért – a meg nem fizetett munkája szükséges a tőkefelhalmozáshoz és a többletérték termeléséhez, másrészt pedig felismerik a szimbolikus hatalom erejét, pontosabban a hegemon (heteroszexuális és patriarhális) nemi rend hatását a nők és férfiak kulturális reprezentációira és anyagi feltételeire.

A DOLGOZÓ NŐ: AZ EGYENLŐSÉG ÉS A KÜLÖNBÖZŐSÉG NAGY NARRATÍVÁI

A szocialista iparosítás és gazdasági fejlődés körülményei közepette az állam a nőben elsősorban termelő potenciált látott. Ugyanakkor, a háztartás vonatkozásában, a nőnek az állami gazdaságban szerzett fizetése a családi jövedelem szükséges elemét képezte. A nők jogainak megszerzését – teljes körű foglalkoztatás, oktatás és politikai részvétel tekintetében – nem a nők mint független egyének mozgalma eredményezte. Éppen ellenkezőleg, ez a szocialista modernizáció átfogó terveinek része volt és mint ilyen, az úgynevezett „sokoldalúan fejlett szocialista nemzet” építésének volt alárendelve. A szocializmus azt ígérte, hogy hatalmat ad a nőnek azáltal, hogy a férfival egyenlő félnek, munkásnak és állampolgárnak tekintti őt, tehát annyiban, amennyiben ő is részt vesz a gazdasági termelésben:

„A nemek közti teljes egyenlőség feltételeinek megteremtése alatt azt értjük, hogy az egyéneket nem nőként vagy férfiként kezeljük, hanem állampolgári minőségükben, a párt tagjaiként és kizárólag munkájuk szerint ítéljük meg őket.” Részlet Ceaușescu a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának Plenáris ülésén elhangzott beszédéből, 1973 június 18-19.

A „proletár diktatúra” ideológiai elkötelezettsége „a nemi egyenlőség iránt azt jelentette, hogy a proletárok társadalmi és gazdasági meghatározása nemtől függetlenül a magántulajdon hiányára épült” (Kligman 1998, 27), és új alanyi pozíciót alkotott meg a nő számára. Így jött létre a dolgozó nő mint a munkaerő piac de-szexualizált hőse. A hamis nemi semlegesség ellenére a munkaerő piac számos mechanizmusa, mint például az ágazati szegregáció⁷ újratermelte a nemi egyenlőtlenségeket. A nemek közti szakadékot még inkább elmélyítette a „nők számára alkalmas könnyű” munka (textil- és élelmiszeripar, szolgáltatások, oktatás, egészségügy) és a jobban fizetett, „férfiakhoz illő nehéz munka” (fémfeldolgozás, építő- és bányászati ipar) éles különválasztása. A női munkaerőt foglalkoztató szektorok (a gazdaság elnőiesedett területei) kevesebb beruházásban részesültek és alacsonyabb bérekkel fizették alkalmazottaikat mint a „férfiasabb” ágazatokban, és általában a nők a foglalkozási hierarchia aljára kerültek. A foglalkoztatási politika által termelt egyenlőtlenségek mellett egy másik fő akadálya a nők igazi megerősödésének (*empowerment*) az a korlátolt elképzelés volt, mely szerint a munkába állás a nők emancipációjának nem csak szükséges, hanem elégséges feltétele.⁸

⁷ Fischer és Harsanyi megfigyelése szerint (1994) a nem kommunista társadalmak ezen tipikus mechanizmusa tovább működött a Kommunista Párt uralma alatt.

⁸ Amint Einhorn (1993) észrevette, ez az elképzelés a szocialista forradalom és a női emancipáció közti kapcsolatból származik. És mivel ezt kiegészítette a falcs nemi semlegesség, de valójában a nemek közti különbségekkel, valamint a családi szexuális munkamegosztással és a szexuális diszkriminációval szembeni nemtörődömséggel, mindez nem csupán újratermelte a nők alárendelt helyzetét, hanem anya-dolgozó-háziasszony szerepükben hármas teher alá helyezte őket.

A statisztikai adatok⁹ szerint a poszt-szocialista Románia gyengén fizetett gazdasági ágazatainak (oktatás, egészségügy, szociális gondozás, textilipar) jelentős részét, továbbra is a női munkaerő képezi. Ugyanakkor fizetésük a jól fizetett pénzügyi és banki területen (ahol a nők hetven százalékban reprezentáltak) sem haladja meg a férfiak fizetésének kilencven százalékát. Általában minden területen a leggyengébben fizetett állásokba alkalmazzák őket, keresetük jelentős mértékben (körülbelül tizenhárom százalékkal) az átlagjövedelem alatt marad, és közel négyszer kisebb százalékarányban töltenek be vezető pozíciót, mint a férfiak. A nemek közti egyenlőség eszméje a démonnak minősített szocialista múlt részeként veszítette el legitimitását a változások első szakaszában. Ezzel párhuzamosan úgy tűnik, a különbözőség újrafelfedezése lett a nők és férfiak percepciójának újabb szabálya, mint ahogy az egyenlőség és különbözőség kizárnák egymást. A munkaerőpiac vonatkozásában ez egyfelől a szex- ipar előretörését és a női szexualitás áruvá válását jelentette, másfelől pedig a nők alkalmazásában megnyilvánuló diszkrimináció élenkülését és bizonyos (többnyire a szimbolikus és anyagi szempontból presztízzsel bíró) foglalkozások köréből való kirekesztésüket eredményezte. Ahogy az 1990-es években Románia közeledett az Európai integráció folyamatában a csatlakozó állam státuszához, a nemek közti egyenlőség elvét kívülről megszabott normaként újból el kellett helyezni a normatív társadalmi és kulturális közegbe, az élet minden területére vonatkozóan. Ezt tükrözi a Diszkrimináció Megelőzéséről és Büntetéséről Szóló Kormányhatározat, majd Törvény (2000), valamint a Férfiak és Nők Esélyegyenlőségének Törvénye (2002). Az 1997 júniusától a parlamentben működő Esélyegyenlőség Albizottság, valamint az 1999 novemberében létesített Nők és Férfiak Esélyegyenlőségének Minisztériumközi Konzultatív Bizottsága szintén ezt a folyamatot illusztrálja.

A DOLGOZÓ NŐ MEGÉLT TAPASZTALATAI

A munkaerőpiacon alkalmazott nőkről szóló kis narratívák ugyanazt a zavaros képet jelenítik meg az egyenlőség és különbözőség viszonyának leírásában, főként az egyenlőségnek a különbség ellenében való meghatározásában, és fordítva, mint amit a hivatalos diskurzusban is megfigyelhettünk: *ha a nők és férfiak különbözőnek egymástól, egyenlőségük elérhetetlen, ellenben, ha a férfiakkal egyenlőkké válnak, akkor elveszítik nőiességüket.* Azt mondhatni, a patriarhális rend működése hatékony volt és maradt, ha ezt ennyire rögzítette a közgondolkodásban:

Valójában lehet, hogy a nők egy szép napon utolérik majd a férfiakat. Én nem teszek különbséget a férfiak és nők között, mindkettőjüknek egyenlő esélyük

⁹ Megjelent a Nemzeti Statisztikai Bizottság és a *United Nations Development Program* közös kiadványában *Men and Women in Romania* (2002) címmel.

van arra, hogy azt tegyenek, amit akarnak. Férfi, 21 éves, alkalmazott, nőtlen, gyermektelen, román

A nők be akarják bizonyítani, hogy ugyanolyan jó munkások mint a férfiak, és ők is mindenre képesek. Harcolnak azért, hogy elfogadják őket a munkahelyükön. Nő, 44 éves, alkalmazott, nőtlen, gyermektelen, magyar

Észrevehetjük, hogy a politikai rendszer átalakulása nem hatott olyan nagymértékben a mindennapi élet szintjén a női munka tapasztalatának sajátos tulajdonságairól vallott nézetekre. Életük keretei megváltoztak, de többségük még mindig meg van győződve arról, hogy valamilyen okból, főleg anyagiakból, a nőknek szüksége van fizetett állásra (igen kevés esetben értelmezték ezt úgy, mint a nő autonómiájának feltételét):

Tíz éves koromban jöttem Kolozsvárra a szüleimmel. Elszegődtem cselédnek, de jól éreztem magam, mert pénzt kerestem. Mindenféle mocskos munkát vállaltam mindenütt. Becsületesen dolgoztam, nem volt senkivel bajom. Most kakast csinállok, hogy megéljek, mert a nyugdíjam nem elég. Senki sem mondja nekem, hogy cigány vagyok, mert tiszta vagyok és nem lopok, az emberek már ismernek. Nő, 66 éves, nyugdíjas, egy gyermek, Roma

Nem szeretem azt a munkát, amit csinállok, de ez van ... Én vagyok a családban a kenyérkereső. Házbért kell fizetni, és minden nagyon drága. A férjem börtönben van. Nagyon nehéz. Nő, 31 éves, alkalmazott, férjezett, egy gyermek, Roma

Másrészt, 1990 után de azelőtt is léteztek egyének, akik úgy gondolták, hogy – ha a családi költségvetés megengedi – jobb ha a nő otthon marad. Egyesek úgy vélik, hogy még abban az esetben is kevésbé fontos a nő hozzájárulása a családi jövedelemhez, ha fizetett állása van.

Több felelőssége van a családban, nálunk az én feleségemnek nagy szerepe van az egész életünk megszerzésében, én megbízom benne. És állása is van, és a gyerekekre is inkább ő vigyáz... Szeretném őt itthon tartani, szeretném, hogy megengedhessem magamnak, hogy ne küldjem őt munkába, hogy több időt szánhasson számunkra, hogy ne legyen olyan stresszes az élete. Férfi, 46 éves, líceumi tanár, nős, egy gyermek, román

Nagy általánosságban az én életem könnyebb, mint a férjemé, mert ő a családfő, ő vállal több felelősséget. Az természetes, hogy az ő élete nehezebb, programja sokkal zsúfoltabb, neki kell több pénzt csinálni. Fordítva nem lenne elfogadható. Egy nőnek több ideje kell legyen a háztartásra, a gyerekeire, meg saját magára. Nő, 38 éves, egyetemi tanársegéd, férjezett, egy gyerek, román

A nők fizetett munkájának jogként való értelmezése nem visszatérő téma, ennek ellenére néhány fiatal nő és férfi narratívája kiemeli azt ...

Úgy hiszem, hogy a nőnek joga, hogy legyen állása, és senki nem tarthatja otthon őt erőszakkal. Sok nő számára ez nem lenne elfogadható. Nem fogadnák el, hogy egész nap a lábosok közt üljenek. Általában a nőknek ugyananyi lehetőségük van, mint a férfiaknak. Mégis, az elején többet kell bizonyítani, a rossz előítéletek miatt, miszerint a nők nem értenek ehhez meg ehhez..., de ha sikerül nekik ezen átesni, akkor már könnyebb nekik, mert egy szép nő mindig szép nő marad és ennek senki nem tud ellenállni. Férfi, 25 éves, alkalmazott, nőtlen, gyerektelen, magyar

... együtt az ilyen munka egyéb előnyeivel, mint például az önbizalom növekedése és a kihívások, melyek izgalmasabbá teszik a napi rutint:

Persze, az nagyon jó egy nőnek, ha dolgozik. Pénzt keres, de magabiztosabbá is válik. Egyenlő kellene legyen a férfival. Nő, 36 éves, tanár, férjzett, két gyermek, Roma

El nem tudom képzelni magam, hogy egész nap otthon ülök a lábosok és tepsik között. Nem is tudok rendesen főzni... Nekem kint kell lenni, hogy minél több kihívást kapjak. Ez az, ami felizgat, a verseny. Nő, 23 éves, egyedülálló, gyerektelen, román

Egyes narratívák a karriert befutó nőtől való félelmet jelenítik meg:

A karrier-nő esélyt jelent partnere számára. De csak akkor ha nincs uralkodó természete. Ha ilyen, akkor a partnerét egy lényegtelen lábjegyzetté alakítja át. Az egyezkedés nem kell túlságosan stresszes és traumatikus legyen. Férfi, 42 éves, egyetemi tanár, író, elvált, két gyermek, román

Mély ambivalencia rejlik az ilyen típusú munkának a megítélésében abból a szempontból, hogy milyen szerepet tölt be a nők életében: egyszerre minősül áldásnak és keresztnek. Teherként való értelmezése elfogadott, annak ellenére, hogy vitatják méltányosságát – a magyarázatok széles skálán mozognak, biológiai (*a nők több mindent kell elviseljenek és arra születtek, hogy másokra vigyázzanak*), gazdasági (*a nők bepótolnak a családi költségvetésbe, vagy ők az egyedüli kenyérkeresők a családban*) és társadalmi (*ha nehezebb is a nőknek, szükségük van arra, hogy időnként kitörjenek a családból*) érveket sorakoztatnak fel:

Állásod legyen, aztán menj haza és folytasd a házimunkával, főzz, vasalj, mosogass, moss, vigyázz a gyerekekre, segíts a házi feladatban, szolgálj ki mindenkit mindennel. Nagyon sok nő élete ilyen. Ez egy kereszt, amit hordani kell. A nők élete nehezebb, sokkal nehezebb mint a férfiaké, mert nagyon kevés férfi segít a feleségének. Nő, 48 éves, alkalmazott, elvált, egy gyerek, román

Otthon nehezebb egy nőnek. Egy szemmel mindig a gyerekeken kell legyen, aztán meg mos, főz, takarít ... De persze nekünk a munkában nehezebb ... Férfi, 40 éves, alkalmazott, nős, két gyermek, Roma

Fontos kiemelni, hogy minden teher ellenére a fizetett munkát a nők és a férfiak egyaránt az emberhez méltó élet feltételeként értelmezik, ha bármilyen okból az egyén számára ez nem elérhető, értéke lecsökken, vagy ellenkezőleg, felnő egy szelet kenyér fontosságához. Úgy tűnik, a szegénység homogenizálja a nemek közti eltéréseket, de mindenképpen az anyagi helyzet és a nemi meghatározottság kölcsönösen alakítják egymást:

Az egész életem csupa nehézség volt. Soha nem volt állásom. Nem volt hol. Pedig bármilyen munkát elvállalnék, most aprópénzért dolgozom itt-meg-ott. A fiamat be kellett adjam az árvaházba, mert nincs is ahol lakjak. Nő, 26 éves, munkanélküli, egyedülálló, egy gyerek, Roma

A cég megszűnt és én munkahely nélkül maradtam. Most itt van ez a szekér, és egész nap a piacon vagyok, hordok ezt-azt, hogy egy szelet kenyérrre valót keressek. A feleségem meghalt 16 évvel ezelőtt, és én itt maradtam három gyerekkel. Férfi, 64 éves, nyugdíjas, özvegy, három gyerek, Roma

Néhány esetben a nők és a férfiak nosztalgiáznak a letűnt rendszerrel kapcsolatosan, amikor sokkal biztosabbak lehettek a munkahelyükben:

Előtte jobb volt, tudtuk mit kezdjünk az életünkkel. Most nagyon drága az étel. Tíz éve egyedül vagyok a gyerekekkel, csak az Isten segít rajtam, hogy élünk. De hozzá vagyok szokva, hogy hallgassak és tűrjek. Soha senkivel nem veszekszem. Inkább nem mondok semmit ... elég rossz a világ így is, akárhogy is nézed. Nő, 40 éves, alkalmazott, özvegy, három gyerek, Roma

1990 előtt jobb volt. Volt állásod, rendes életed, és volt lakásod. A férfiaknak jobb volt, mert a nők kellett egész nap a gyerekek és az étel után járjanak. De nem volt szabadság. Azelőtt minden olcsóbb volt, megengedhetted magadnak, hogy vendéglőbe menjél. Férfi, 24 éves, alkalmazott, nős, gyerektelen, Roma

Mindezek mellett, az emberek úgy vélik, hogy a dolgozó nő egyfajta hatalommal, erővel rendelkezik éppen azért, mert kenyérkereső. Néhányan azt gondolják, hatalma abban rejlik, hogy képes felfedezni nőies tulajdonságait, korlátaival és lehetőségeivel egyaránt.

El kell ismerjünk, hogy a férfiak sokkal racionálisabbak mint a nők, és sokkal szolidabb a logikájuk. De a nők magasabbrendűek mint a férfiak az ösztöneik tekintetében. Erre kell alapozzuk tevékenységünket. Ki kell kasználjuk azokat a képességeket, amelyekben jobbak vagyunk ahelyett, hogy panaszkodnánk azért, mert nem ismernek el bennünket azokon a területeken, ahol a férfiak uralkodnak. Nő, 30 éves, középiskolai tanár, egyedülálló, gyerektelen, román

Mások úgy gondolják, a nők ereje abban áll, hogy mindig találnak valami tenivalót és önellátók, ez kölcsönöz nekik hatalmat:

Nyugdíjasként azt mondhatom, hogy nem nehezebb az én életem mint az övék. Mert ők nem tudnak egyedül meglenni, nem tudnak magukra ügyelni... egy nő mindig feltalálja magát. Még akkor is, ha özvegy. Nő, 54 éves, nyugdíjas, férjezett, két gyerek, román

De létezik egy másik meggyőződés is, mely szerint a nő minden terhet elvisel, mert erősebb, vagy fordítva, éppen azért erős, mert minden nehézséget elbír:

Minden esetre, egy nő élete nehezebb. Nekem legalábbis nehezebb volt, mind jó, mind rossz időkben. Nekem jutott ki minden. Mindenki várta, hogy kiszolgáljam. De mi nők erősebbek vagyunk. Mi meg tudunk bírkozni mindezzel. Nő, 52 éves, nyugdíjas, férjezett, egy gyerek, román

Végül, egyik nézet alapján, a háztartási gépek is a nők megerősödésének feltételévé válhatnak:

A másik dolog meg az, hogy álljanak rendelkezésére dolgok, amikkel időt és energiát tud megtakarítani. Mint Nyugaton. Például az, hogy lehessen vendéglőben enni, hogy ne kelljen naponta főzni, vagy hogy legyenek háztartási gépek ... Mindez levinné a sok terhet a nők válláról. Nő, 47 éves, alkalmazott, egyedülálló, gyermektelen, román

A NŐ MINT ANYA: A HAZAFIAS KÖTELESSÉG ÉS A NŐ JOGAINAK NAGY NARRATÍVÁI

A Kommunista Párt – Románia hosszú távú gazdasági fejlődésére irányuló terveit veszélyeztető munkaerő hiány felismerése eredményeként – 1966 októbertől szigorú születési politikát indítványozott, mely szinte lehetetlenné tette az abortuszt, a válást és megemelte a gyermektelen, családost, vagy egyedülálló felnőttekre kirótt adót.¹⁰ Másrészt, Kligman szavaival szólva, a termékenység ellenőrzése és a szaporodás „alapvetően az identitással függött össze: a ‘nemzettel’, mint ‘elképzelt közösséggel’, melyet az állam szolgál és óv, és amely felett gyakorolja tekintélyét” (Kligman 1998: 5).

„Nincs nemesebb, tiszteletre méltóbb kötelessége a családoknak, nőknek, mint gyereket nevelni és az államot a lehető legtöbb gyerekekkel megajándékozni”. *Részlet Ceaușescu „Üzenet a Román Szocialista Köztársaság nőinek a Nők Nemzetközi Napja alkalmával” című beszédéből, 1986.*

A gyerekszülést támogató politikának – ami magában foglalta a reprodukció ellenőrzését és az abortusz bűncselekményként való kezelését –, nem csak a munkaerő foglalkoztatását illető politikák szintjén volt jelentős az állam számára, hanem a romániai nemzeti ideológia kereteiben is, amely a maga során fontos szerepet töltött be a szocialista rendszer legitimitációjában. A szocialista nemzetet

¹⁰ Ahogy azt, többek közt, Fischer (1985) is észrevette.

egy olyan hatalmas családként határozták meg, melynek középpontjában a Kommunista Párt állt. Verdery észrevétele szerint (1994) ebben a kontextusban a nő, a nemzet anyjaként, a szocialista állam-atyának (parent-state) volt alárendelve. Az állam „magára vállalt néhány olyan hagyományosabb szerepet a nevelés és gondozás vonatkozásában, melyek a nőt illették a patriarhális családban”, ugyanakkor pedig „kisajátította a férfiak ‘jogait’ a feleségük szexuális élete és a biológiai szaporodás tekintetében” (Kligman 1998, 26). Az előbb tárgyalt foglalkoztatási politika – mely a szocialista iparosításhoz kötődött és a nőket hátrányos helyzetbe taszító foglalkozásbeli szegregációhoz vezetett –, valamint az abortusz büncselekményként való minősítése, mely kisajátította a női testet, megváltoztatta a nők alanyi pozícióit és úgy a termelő, mind pedig az újratermelő (gyermeknemző) minőségükben a paternalista államnak alávetett helyzetbe sodorta. Egyrészt azt mondhatni, hogy a hiánygazdaság keretei között a nők és férfiak egyaránt függtek a nyilvános pátriárkától (a pártállamtól, mely azt állította, hogy minden munkás számára Ő biztosította a fizetést, lakást, orvosi ellátást, gyermekgondozást, nyugdíjat). Másrészt viszont észre kell vennünk, hogy a nők függősége kétszeres volt azáltal, hogy az állam a női testet, szexualitást és termékenységet a hazafias kötelesség terévé változtatta.

A „női kérdés” után kutatva a poszt-szocialista állam politikai napirendjén, megfigyelhetjük, hogy 1989 decemberében azonnal eltörölték az abortuszt tiltó törvényt. Ezt pedig, mint a letűnt rendszer egyik igazságtalan gyakorlatának jóvá-tételét, az új hatalom önnön legitimációjának eszközeként használta fel. Nyilvánvaló, hogy a törvény megszüntetése a nők számára a leglényegesebb és legközvetlenebb utat jelentette ahhoz, hogy életük esetleges javulását érzékeljék, és ez történetesen az új politikai elithez fűződött. Noha „visszaadta” a nőknek az ellenőrzés jogát a reprodukív döntéseik felett, és ebben az értelemben felszabadította őket az állam hatalma alól, valójában ezzel az új állam hajlandó lett volna megoldottnak tekinteni a „női kérdést”. Ugyanakkor, az állami gyermekgondozó rendszer csődbe menésének következtében számos nő rákényszerült arra, hogy azonosuljon a nő-mint-csak-anya alanyi pozícióval, és teljes idejét és energiáját a családi életnek szentelje. Ennek ellenére, a századfordulón – az európai integráció feltételeinek hatására, de ugyanakkor a női civil szervezetek (nagy részük a nők hagyományos szerepeihez kapcsolódó tevékenységeket folytat) nyomása alatt is – megjelent néhány kezdeményezés a családi életre vonatkozóan. Mint például a Gyermeknevelési Szabadság Törvénye az apák számára (1999), vagy a szexuális erőszak büntetésére vonatkozó törvény módosítása (2000), vagy legutóbb a Családon Belüli Erőszak Elleni Törvény (2003). Ugyanezt tükrözi a Nőkre és Családra Vonatkozó Politikák Fejlesztését Célzó Szakosztály létesítése 1995 októberében (a Munkaügyi és Társadalombiztosítási Minisztérium keretében) és a Gyermek, Nő és Családpolitikák ügyosztályának létrehozatala, mely az ombudsman intézményen belül létezik 1998 februárjától.

ÁZ ANYASÁG ÉS A CSALÁDI ÉLET MEGÉLT TAPASZTALATAI

A kis narratívákban nem találunk a nőt a nemzet anyjaként meghatározó eszmét. De, amint várható volt, szilárd meggyőződések léteznek azzal kapcsolatban, hogy a nők helye a háztartási szférában van és elsőrendű feladatai a családhoz fűződnek. Megismétlődik a régi történet: *mivel a nő az, aki életet ad, vigyáznia kell a gyermekekre (és otthon kell maradnia), a férfiak nem alkalmasak erre, mivel nem ők szülik a gyermekeket; vagy: a gyermeknevelés, főleg a kezdeti szakaszban, a nő feladata, ő kell megoldást találjon rá, ugyanúgy mint azokra a következőképpen, melyek abból származnak, hogy fizetett állást vállal a munkaerőpiacon.*

A nők mindenekelőtt a családjukkal kell törődjenek. Vannak nők, akiket ez nem érdekel, csak azt akarják, hogy ők legyenek rendben, hogy szórakozzanak, hogy gondoskodjanak magukról. Én soha nem voltam ilyen. Én azt kell lássam, hogy a családom jól van, és ha ezt látom, akkor én is jól vagyok. Ha a gyerekeim boldogak, én is boldog vagyok. Egy nőre mindig több teher hárul mint egy férfirra. Így teremtett minket az Isten. Nő, 66 éves, nyugdíjas, özvegy, két gyerek, román

Ez a nézet és gyakorlat – együtt azzal, amely betagozza a nőket a munkaerőpiacon – biztosítja a patriarhális rend újratermelését a mindennapi életben. Hátrányos helyzetbe hozza a női szerepeket betöltő társadalmi cselekvőket azért, hogy anélkül támogassa a nők munkavállalását, hogy változásokat idézne elő a magán szférában. Ily módon a patriarhális rendet pontosan azok az egyenlőtlenségek erősítik meg, melyeket az termelt a férfiak és nők közti különbségek természetes jellegének hangsúlyozása révén (*ilyenek teremtett az Isten, vagy ez a dolgok természetes rendje*) és – a helyzet iróniája – teszi mindezt aközben, hogy a nők és férfiak munkapiaci egyenlőségét hirdeti.

A nő sorsa nehezebb. Mert munkahelye mellett neki otthon is dolgozni kell. Így van ez, az én generációm ezt így tanulta meg. Persze sok emancipált nő is van, de a legtöbben így gondolkoznak. És küzdenek a terheikkel. Még mindig mindenütt meg akarnak felelni. Jó anyák és jó munkások akarnak lenni. Nő, 40 éves, alkalmazott, egyedülálló, gyerektelen, magyar

Egy éve elváltam, így hát nem lehetek olyan objektív a véleményemmel. De el kell ismerjem, hogy egy nő élete nehezebb. Vagyis egy rendes nőé. Mert ő szakács kell legyen a konyhában, úrinő a színházban és kurva az ágyban, és mosónő és minden. Férfi, 58 éves, mérnök, elvált, egy gyerek, román

Ezen fejlemények közepette, paradox módon, a nők azt gondolják magukról, hogy olyan emberi lények, kiknek sokszorozott erővel kell válaszolniuk a többes teher kihívásaira, és nem olyan egyének, akiknek változtatni kellene az igazságtalan munkamegosztáson. Úgy gondolkodnak és cselekednek mint valami szuper hősök (jó-anyák-és-jó-dolgozók) és ezáltal egy új abszurditáshoz alkalmazkod-

nak: úgy gyakorolják a rendszer által előírt szerepet, mintha az saját döntésük eredménye lenne. Mi több, e meggyőződés ára, hogy elfelejtik, ők is lehetnének saját szabadidővel és saját térrel rendelkező, független személyek.

A nők legtöbbször nem érzékelik a fizetett és a házi munka közötti hangsúlyos választóvonalat. Ezeket a tevékenységeket egy folyamatos női gyakorlat mentén helyezik el. Néhányan mégis úgy gondolják, hogy lehetetlen egyszerre családot alapítani és karriert építeni:

Persze, az lenne az ideális, ha egy nő minden területen tudna érvényesülni. De ehhez sokat kell tanuljon, és szerencséje is kell legyen. Mégis, valaki nem lehet egyformán jó mindenhol. Ez olyan mint a sport. Nem lehetsz győztes, ha nem adod oda magad száz százalékosan valaminek. Férfi, 39 éves, tulajdonos, nős, két gyerek, magyar

Észrevehetjük, hogy a hivatalos diskurzus szintjén különálló identitásként meghatározott két alanyi pozíció (a dolgozó-nő és a nő-mint-családanya) egy tapasztalatban, a dolgozó nő/anya tapasztalatában ötvöződik. Következésképpen, a munkapiacon vállalt fizetett állás átnyúlik a nőiség (ön)percepciójába, ennek része lesz és többé már nem kizárólag a férfiség tartozéka. Ugyanakkor, a dolgozó nő tapasztalatai nem azonosak a dolgozó férfi tapasztalataival, következésképpen a nőből nem lesz férfi és nem veszíti el nőiességét ezen tevékenységek miatt. Viszont ebben a kontextusban a nőiességet az anyaság szinonimájának látják és azt gondolják, hogy ha egy dolgozó nő nem anya is (csak a karrierjével foglalkozik) akkor férfissá válik. Másrészt fontos kiemelni, hogy a férfiakat illetően nem következett be számos változás: a házimunka nem vált a férfi (ön)percepciójának részévé (a legjobb esetben ezt a nőknek nyújtott segítségnek fogják fel), mint ahogyan az apaság sem lett a férfisság központi eleme. Mindezek tükröződnek a házimunkáról vallott nézetekben. Egyesek azt gondolják, hogy a házimunka elvégzése a nő feladata, ahogy azt a dolgok természetes rendje diktálja, ezért senkinek nem kellene nagy dolgot csinálnia belőle...

A háztartási munka az én kötelességem és én csinálom is szívesen. Így van ez rendjén. Nem nagy dolog. Megcsinálom és annyi. Tudom, mi a kötelességem. Az ember kell egyék, igaz-e? És akkor kell főzőn is, nemde? Mert nincs pénz vendéglőre. De persze könnyebb lenne a nőnek, ha a férje besegítene neki a házimunkába és a gyereknevelésbe, mindenbe. Nő, 58 éves, nyugdíjas, férjezett, két gyerek, magyar

...mi több, a nőket megbüntethetik ha nem végzik el megfelelően:

Nagyon sok kellemetlen esemény volt az életemben. A legrosszabb az volt, amikor elváltam. A munkahelyem miatt volt. Sokat dolgoztam, éjszakánként is, felváltva, így hát nem tudtam rendszeresen végezni a házimunkát. Nem volt időm. A férjem többet várt volna el tőlem.

Nő, 35 éves, egészségügyi dolgozó, elvált, gyerektelen, Roma

Mások elfogadják, hogy a házimunkát egyenlően kell megosztani a társaknak...

Az emberek még mindig meg kell tanulják, hogy a nők nem a férfiak szolgálói. És el kell fogadják, hogy ha egy nő ugyanannyit dolgozik mint egy férfi a családon kívül, akkor nem tud annyit dolgozni otthon mint amennyit a nagymamája dolgozott, aki egész nap otthon ült, mosott, főzött, takarított meg minden. A házimunka az egy plusz teher. Meg kell osztani a férfiak és a nők között. Nő, 24 éves, kutató, élettársal, gyerektelen, magyar

A nők nagy többségének igen nehéz az élete. Kell főzön, mosson, és ha senki nem segít neki, akkor az nagyon nehéz, hogy mindezt megcsinálja, miután hazajön a munkából. A legtöbb házban a férj csak hazajön, és ételt kér, meg tisztá ruhát kér. Az nem jó. Az asszonyt kell hagyni néha-néha pihenni is, ez az én véleményem, és segíteni is kell neki. Férfi, 40 éves, alkalmazott, nő, egy gyerek, román

...de tudatában vannak annak, hogy legtöbb esetben ez nem így történik:

Az anyám félig román, félig cigány, az apám meg félig cigány és félig olasz. Szigorú ember volt, semmit sem csinált otthon, én, meg az anyám, meg a lánytestvéreim mindennel ki kellett szolgáljuk. Sok Roma családban ez még mindig így van. A nők a férfiak mögött mennek. Még a buszon is ő áll elöl, vagy ő ül. Csak néhány családban tartják úgy, hogy a férfiak és a nők egyenlők. És ezek nem a legboldogabbak. Mindezt a lányok már kicsi gyermekkorukban így tanulják az anyjuktól, és 12 évesen férjhez mennek, ők soha nem fognak változtatni az életükön. Nő, 25 éves, egyetemista, szociális gondozó, egyedülálló, gyerektelen, Roma

Leggyakoribb az a nézet, mely szerint a jó férj – legjobb esetben – besegít a házimunkába. Ez az elképzelés tükrözi a meggyőződést, hogy a házimunka nem a férfi feladata, és amellet érvel, hogy a nő az, aki nem engedi őt többet dolgozni otthon:

Igazán sokat segít nekem otthon a házimunkában, a gyerekekkel, mindenfel. Mindig mindenre megkérhetem, de majdnem soha nem csinál meg valamit csak úgy magától... Nő, 32 éves, zenész, férjzett, két gyerek, magyar

A mi házunkban a feleségem dolgozik többet. Egy magáncégnél dolgozik, és néha 10-12 órát ül ott naponta, és nem fizetik valami jól. Szóval nehéz, nagyon nehéz. Amikor meg hazajön, nekifog főzni, néha segíték neki, de nem igazán engedi, hogy én csináljam a dolgokat. Férfi, 50 éves, munkanélküli, nő, egy gyerek, magyar.

PATRIARHÁLIS REND – ALULRÓL ÉS FELÜLRŐL

A megélt tapasztalatok elbeszélései és az alanyi pozíciókat kijelölő diskurzusok feltárták a politikai rendszereken átívelő patriarhális rend termelésének és fennmaradásának módjait. Ezek azonban nem vezethetők vissza sem a szocialista, sem a poszt-szocialista rendszerek sajátosságaira, hanem a modernizáció tágabb jelenségéhez kötődnek, mint például a magán (női) és nyilvános (férfi) élet különválasztása, ami, természetesen másként működött/működik ezekben a sajátos kontextusokban. A hagyományos munkamegosztás újratermelésével, a foglalkozási szegregációval, és, paradox módon, a családi életbe való agresszív beavatkozással a szocialista állam fenntartotta ezt a különválasztást. Az utóbbi vonatkozás – mely ellenállást válthatott ki – a szocialista állam által nem kívánt jelentést nyert. Éppen ez a jelentés készítette elő a neo-liberális eszmék poszt-szocialista legitimitását, amelyek szerint a magánélet szent és az állam hatáskörén kívül esik, és amelyek, így, a családi életet a magán patriárkák uralma alá kerítik (a nőknek a férfiktól való függőségét és a családon belüli erőszakot is eltakarva ezáltal a nyilvánosság elől).

A patriarhális rend különböző politikai rendszereken átívelő túlélésének másik alapját Romániában egyrészt a társadalmi nemek közti kapcsolatoknak osztály-viszonyokként való működése szolgálja, másrészt pedig az képezi, ahogyan az állampolgárság nemi jelentésekkel telítődik.

A szocialista állam és a maszkulin szerepeket elfoglalók cinkossága a nők ellen fordult (igazságtalan helyzetbe sodorva őket), mivel családi és fizetett munkájuk egyaránt szükséges volt egyrészt az állam- és párt apparátus, másrészt pedig a családfő szerepében levő férfiak számára, akik különféle okokból nem vállaltak szerepet a háztartásban és a gyermeknevelésben. Ma a cinkosság újratermelődik a poszt-szocialista gazdasági feltételek mellett, beleértve azt a körülményt is, hogy a domináns szakszervezetek (nagy részt a férfiak uralta bukásnak indult iparágakban) hátrányos helyzetbe taszítják a nőket (illetve azokat a területeket, ahol nagymértékben ők dolgoznak), mivel ők gyakorolnak nyomást az állam forráselosztási gyakorlatára.

Továbbá az állam és az egyének (nők és férfiak) közötti kapcsolatot (vagyis az állampolgárságot) a szocializmus alatt az aktív/domináns és a passzív/alárendelt közti viszony terminusai határozták meg. Ebben a rendszerben a nők képezték a „néma” kisebbséget két értelemben is: részben a paternalista állam ellenőrzése alatt álló „elnőiesedett” (értsd gyenge, alárendelt) társadalom részeként, és részben mint nők, mivel rájuk hárult – modern identitásra való jogosultságuk dacára (a munkaerő-piaci részvétel tükrében) – a hagyományos családszerkezet fenntartásának felelőssége. A poszt-szocialista rendszerben is számos esetben találkozunk a passzív/női és az aktív/férfi felosztással, mint például a profit orientált szféra szemben a non-profit szférával, vagy a munkanélküli vagy alkalmazott státusa szemben az alkalmazóval/munkaadóval, vagy éppenséggel a szegény szem-

ben a gazdag emberrel: a létező nemi szegregációt bemutató statisztika¹¹ szerint a non-profit szféra (oktatás, egészségügy, szociális gondozás, civil szervezetek) erősen feminizált, továbbá a munkaadók csupán huszonnégy százaléka nő és általában az egyedülálló nők fizetése kisebb mint az egyedülálló férfiaké. Arra a következtetésre juthatunk, hogy a romániai poszt-szocialista patriarhális rendet az úgynevezett „szervezeti testvéri (fraternális) szövetség” kifejezéssel jellemezhetjük.¹² Ezt illusztrálja a névleges és tényleges testvéri szövetség beágyazottsága: a férfiak számbeli uralma az állami intézményekben, a férfiak domináns többsége a lényeges döntéshozó szervezetekben, miközben a nők az alacsonyabb presztízzsel rendelkező „puha” (soft) területeken tevékenykednek, az egyenlőség politikáját támogató programok hiányoznak vagy gyengén finanszírozottak, a nők számára különleges jelentőséggel bíró politikák pedig marginálisak.

A patriarhális rendet viszont nem csak felülről termelik, a nők és a férfiak nem adják elő passzívan az előírt társadalmi szerepeket. A személyes történetek megmutatták, hogy a nőket (csak vagy főleg vagy többek közt) a családi háztartás kötelességei mentén meghatározó és elhelyező koncepció és gyakorlat a megkérdőjelezett közös attribútuma nemtől, etnikumtól, kortól, családi állapottól és foglalkozástól függetlenül. Mindezek az elképzelések és gyakorlatok továbbra is léteznek annak ellenére, hogy a nők munkájához és családi életéhez rendelt tapasztalatok és jelentések igen változatosak. Mindenekelőtt fontos leszögezni: ezek önmagukban sem nem jók, sem nem rosszak. A nők elfogadják ezeket és sokukat elégedettség tölti el az, ha sikeresen eleget tesznek vállalt kötelességeiknek. De nem szabad elfelejtenünk, hogy amennyiben ezen különbség alapján határozzák meg a nők szerepét és helyezik el őket a kulturális és társadalmi rendben, akkor a nemek közti különbség nem ártatlan, hanem hierarchiákat és hatalmi viszonyokat implicál. És fontos emlékeztetni arra is, hogy az említett hierarchiát legitimáló folyamatban pontosan azokkal az érvekkel nézünk szembe, melyek szerint a nők örömmel fogadják el helyzetüket, boldogok, és ha nem is elégedettek, beletörődtek női sorsukba. A nők és férfiak között termelt különbség azonos magával a hierarchiával, mely hátrányos helyzetbe sorolja a nőket: a nyilvános és magán-szféra különválasztása magában hordozza a nyilvános szféra pozitív értékelését a családi élettel szemben, a fizetett munkáét a nem fizetett házi munkával szemben, a társadalmilag jelentősnek tartott problémát a személy számára értékes problémával szemben, a kulturális alkotást a biológiai szaporodással szemben, az egyhangú házimunkát a kihívásokkal telített házon kívüli világgal szemben. Végül soron ezen eszmék általános elterjedése és a megnyilvánulásuknak teret biztosító társadalmi kapcsolatok felelősek a patriarhális nemi rend alulról történő működtetéséért és újratermeléséért. Ezeknek „köszönhető” az, hogy ez a rend a nőket nem csak hogy a családi szférába helyezi el, hanem le is becsüli őket elfoglalt

¹¹ *Men and Women in Romania* (2000).

¹² A kifejezést (*organizational fraternity*) Lovenduski értelmezésében használom (1997).

helyük miatt, és ha meg is engedi (!) a nők részvételét a munkaerő piacon, akkor is fenntartja (főleg vagy kizárólagosan) számukra a családi szerepet, és ezáltal a nőkben – a többszörös terhek nyomása alatt, valamint a velük járó csalódások miatt – számtalan frusztrációt idéz elő.

Napjaink Romániájában az elfogadható nemi rendre vonatkozó elképzelés sokkalta bonyolultabb és sokrétűbb, mint amilyent a jelenhez hasonló tanulmány megragadni képes. A mindennapi életben, úgy a nők mind a férfiak, különböző nemi rendek párhuzamos együttlétét tapasztalják különböző helyszíneken, miközben azonban fenntartják a patriarhális rendet. Ezt végső soron a (felülről jövő) hivatalos diskurzus/gyakorlat és az (alulról) megélt tapasztalatok együttműködése/cinkossága eredményezi. Mindeddig a szocialista és a poszt-szocialista társadalmak domináns gyakorlata beigazolta, hogy olyan rendszerek ezek, melyek a nőket alárendelték/alárendelik magasabb eszméknek (mint például a nemzet, az állam vagy a család). Nem ruháztak rájuk hatalmat mint független személyekre, hanem arra nevelték őket, hogy boldogan szolgálják az érvényben levő „szent” társadalmi programokat (mint például a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom vagy a poszt-szocialista reform projektjét). A mindennapi életről szóló történetekből kiviláglik, hogy az egyének mindig átértelmezik – bizonyos fokig – a nekik szánt helyet. A nők nem csak áldozatok, hanem a rendszer aktív szereplői is. Ebben az esetben a kérdés az, hogy ellenállnak vagy alkalmazkodnak, megváltoztatják vagy újratermelik a rendszert? Tulajdonképpen ez nem is egy „vagy/vagy”, hanem inkább egy „és/és” kérdés, mivel a folytonosság és a változás, az alkotás és az újratermelés között húzódó határvonal nem annyira merev. De egy dologban bizonyosak lehetünk: a feminizmusra minden bizonnyal szükség van ma Romániában ahhoz, hogy eltűnéséig ki lehessen tolni a patriarhális rend határait.